

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De stijl van gewoon proza
Fagel- de Werd, S.V.

Citation

Fagel- de Werd, S. V. (2015, January 27). *De stijl van gewoon proza*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/31606>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/31606>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/31606> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Fagel-de Werd, Suzanne

Title: De stijl van gewoon proza

Issue Date: 2015-01-27

Deel I

Theoretische en methodologische uitgangspunten

A Coat

I made my song a coat
Covered with embroideries
Out of old mythologies
From heel to throat;
But the fools caught it,
Wore it in the world's eyes
As though they'd wrought it.
Song, let them take it,
For there's more enterprise
In walking naked.

W.B. Yeats

2

Wat is stilistiek?

2.1 Inleiding

Stijlonderzoek in de Anglistiek is momenteel een bloeiende discipline die niet weg te denken is, met stromingen als *Cognitive Poetics*, *Cognitive Stylistics* en *Corpus Stylistics*.¹⁵ In Nederland centreren de activiteiten zich voornamelijk rond de corpusstilistiek en andere computationele benaderingen,¹⁶ maar er zijn daarnaast door de jaren heen ook enkele incidentele interpretatief-stilistische initiatieven waar te nemen, zowel uit letterkundige (Van Driel 2007, Van den Breemt 2000) als uit taalkundige hoek (Cornelis 1998, Daalder & Verhagen 1993, Blom 1992, Clement 1991).¹⁷

Toch is stijlonderzoek in het verleden weleens zo problematisch geacht dat diverse – alleszins gerenommeerde – literatuurwetenschappers hebben aangegeven er hun handen niet aan te willen branden.¹⁸ In dit hoofdstuk ga ik in op de voornaamste vooronderstellingen die men in het verleden wel heeft aangevoerd om zich verre te houden van stilistiek en ik laat zien hoe de door mij gekozen

15 Zie Leech & Short 2007 of de overzichtswerken McIntyre & Busse 2010, McIntyre & Jeffries 2010, Semino & Short 2004, Gavins & Steen 2003, Stockwell 2002, Semino & Culpeper 2002, Lambrou & Stockwell 2007.

16 Zie onder meer het werk van Karina van Dalen (Van Dalen-Oskam 2005, 2009a, 2009b en 2012), Stronks (2012), Boot & Stronks (2002), Kestemont (2011, 2012) en Leuvensteijn & Wattel (2002 en 2008). Zie over computationele en kwantitatieve benaderingen in de stilistiek ook hoofdstuk 6.

17 In Discourse studies worden zakelijke teksten stilistisch geanalyseerd binnen de traditie van Critical Discourse Analysis. Zie voor deze benadering Van Leeuwen (2015, paragraaf 1.3).

18 Zo geven Blok (1969), Sötemann (1966) en Anbeek (1978) in hun dissertaties aan waarom zij zich naast hun structuuranalyses niet wagen aan een stilistisch onderzoek. Kritische kanttekeningen over methodische aspecten van stijlonderzoek verschenen ook in publicaties als B. Gray: *Style, The Problem and its Solution* (1969) en het befaamde artikel 'What is stylistics and why are they saying such terrible things about it?' van Stanley Fish (1973). Verderop in dit hoofdstuk wordt nader ingegaan op de redenen waarom deze literatuurwetenschappers stijlonderzoek weliswaar belangrijk vonden, maar ook problematisch achtten.

benadering deze bezwaren ondervangt. Daarmee introduceer ik de stilistische methode die Anbeek & Verhagen (2001) – in navolging van de door Leech & Short (1981/2007) ontwikkelde Angelsaksische stilistiektraditie – hebben voorgesteld voor het Nederlandse taalgebied.¹⁹ En ik introduceer hiermee tevens diverse concepten die ook in de volgende hoofdstukken centraal zullen staan.

In dit hoofdstuk komen de volgende onderwerpen aan bod:

- de relatie tussen individuele stijl en de ‘standaardtaal’ of ‘norm’ (2.2);
- de inzet van stijl voor auteurskarakterisering (2.3);
- de vraag of er een één-op-éénrelatie is tussen stijl en effect (2.4); en
- de rol van de context in stijlanalyse (2.4).

2.2 Individuele stijl en de standaardtaal

Voor de bezwaren die er geformuleerd worden tegen stilistisch onderzoek moeten we enkele decennia terug in de tijd.²⁰ Maar omdat de vooronderstellingen waarop de bezwaren van toen gebaseerd zijn, nog steeds rondzingen, vind ik het van belang om ze in dit hoofdstuk aan te stippen. Een eerste factor die als problematisch wordt gezien, komt aan de oppervlakte in onder meer drie vooraanstaande proefschriften uit de neerlandistiek van de jaren zestig en zeventig: de structuuranalytische en narratologische dissertaties van Sötemann (1966), Blok (1969) en Anbeek (1978). Alledrie de literatuurwetenschappers onderkennen het belang van stijlonderzoek. Zowel Sötemann als Blok stellen dat hun dissertaties in feite incompleet zijn. Ze geven aan dat om volledig te zijn, hun structurele analyse vergezeld zou moeten worden door een stilistische analyse. (Sötemann 1966, 16; Blok 1960, 22) Dat denkbeeld blijkt enkele decennia later, in 1990, nog actueel: Mieke Bal geeft in het slotwoord van haar narratologische handboek *De theorie van vertellen en verhalen* aan dat andere disciplines een noodzakelijke aanvulling vormen op de narratologie: ‘Taalkundige disciplines, zoals stijlwetenschap, maar ook grammatica, klankleer, semantiek e.d. zijn nodig bij een volledig onderzoek van de tekst.’ (Bal 1990, 172).

Ondanks dat deze onderzoekers erkennen dat narratologie zonder stilistiek incompleet is, waagt geen van de genoemde onderzoekers zich aan een stijlanalyse. Hun redenen daarvoor zijn allereerst van praktische aard: ‘Een volledig onderzoek van Multatuli’s taalmiddelen en van de wijze waarop hij die in concreto in *Max Havelaar* gebruikt, te ondernemen, is [...] volstrekt onmogelijk binnen het

19 Dat gebeurt hier noodzakelijkerwijs beknopt. De methode van stijlonderzoek wordt verder uitgelegd in hoofdstuk 7.

20 Zoals gezegd gaat het om bezwaren die zijn geuit vóór 1981, het jaar dat de verschijning markeert van *Style in Fiction* van Geoffrey Leech en Mick Short. De verschijning van dat boek wordt in de internationale stilistiek gezien als het geboortjaar van de discipline (Leech 2007, 117-118). Men mag aannemen dat *Style in fiction* en de daarop volgende internationale ontwikkeling van de stilistiek inmiddels veel van de genoemde bezwaren tegen stijlonderzoek hebben weggenomen. Toch keert een aantal vooroordelen omtrent stilistisch onderzoek herhaaldelijk terug in de neerlandistiek, wat de reden is om ze hier aan de orde te stellen.

bestek van deze studie: het zou op zichzelf een zeer omvangrijk boekdeel vullen.’ (Sötemann 1966, 5).²¹ En, beknopter, bij Blok: ‘Het zou te ver voeren.’ (Blok 1960, 22). Maar naast dit praktische bezwaar wordt een andere reden als problematischer ervaren. Sötemann stelt dat hij zich niet waagt aan een stilistische beschrijving van het taalgebruik van Multatuli, omdat dat particuliere taalgebruik afgezet zou moeten worden tegen de gangbare stilistische conventies van de negentiende eeuw (Sötemann 1966, 15-16). En aangezien die negentiende-eeuwse conventies (nog) niet in kaart gebracht zijn, zo redeneert Sötemann, kan Multatuli’s uniciteit daar niet tegen afgemeten worden. Anbeek volgt Sötemanns lijn van argumentatie en laat een analyse van de stijlvernieuwing van de laatnegentiende-eeuwse realistische roman buiten beschouwing, omdat ook hij geen vergelijkingspunt heeft waaraan die vernieuwing afgemeten kan worden.²²

-
- 21 Sötemann verontschuldigt zich wel heel uitgebreid: ‘In dit opzicht zal ik me noodgedwongen moeten beperken tot die elementen welke rechtstreeks bij het onderzoek naar de opbouw van het verhaal aan de orde komen, en die dus in eerste instantie onvermijdelijk blijken. Deze omstandigheid vormt – ik ben het mij bewust – een ernstige beperking, en zij is er mede oorzaak van dat mijn conclusies ten aanzien van de waarde van de roman maar een betrekkelijke geldigheid hebben. Eerst een complementaire studie kan hiervoor een oplossing geven. Het enige waar ik mij mee kan, en voorshands móet troosten, is het spreekwoord ‘Qui trop embrasse mal étreint.’ (Sötemann 1966, 16)
- 22 Zie Anbeek 1978, 17, noot 5. De neerlandistische kritiek vormt een weerspiegeling van de internationale literatuurwetenschappelijke houding tegenover stijlonderzoek. Anbeek baseert zich in zijn afwijzing van stilistiekbeoefening op contemporaine internationale literatuurwetenschappelijke publicaties als Gray (1969) en Ellis (1974, 158-176). Ellis meent dat de term ‘stijl’ overbodig is omdat elke stijlverandering een betekenisverandering (hoe klein ook) met zich meebrengt. Spreken in termen van ‘precieze betekenis’ zou volgens hem de term ‘stilistisch’ kunnen vervangen: ‘we should not talk of [...] the style of a piece of language, but instead of *precisely* what it means and says’ (Ellis 1974, 175). Stijl en inhoud zijn inderdaad onlosmakelijk aan elkaar verbonden. Een stilistische keuze heeft tot doel bepaalde inferenties op te roepen en te benadrukken, en andere niet te noemen of te onderdrukken, omdat dat *in een bepaalde context* gewenst is. ‘Betekenisverschil’ is dus een essentieel aspect van stijl en stilistiek (zie ook hoofdstuk 7 over stijl en *construal*). Ellis abstraheert van de lokale context waarin tussen alternatieve formuleringen gekozen kan worden. Het gaat hem om een meer ideële situatie waarin die alternatieve formuleringen – los van hun gebruik – ieder een eigen, unieke betekenis hebben (en dus niet werkelijk formuleringsvarianten van elkaar kunnen zijn): ‘I can, in a given situation, choose from a number [of expressions] to achieve a particular local purpose, and I may think of this operation as choosing between ways of saying the same thing. But these expressions only exist as alternatives to one another within the unique context of my local purpose; they are not alternatives in the sense of having identical meanings.’ (Ellis 1974, 170-171). Ellis’ gerichtheid op de abstracte betekenis van een zin, los van enige context, is de reden dat hij gebruik van de term ‘stilistisch’ afwijst. Aangezien in dit proefschrift ‘stijl’ gedefinieerd wordt als functionele keuzes *in een particuliere context* (zie paragraaf 7.2), zie ik geen reden om Ellis in zijn streven naar een strikt onderscheid tussen stijl en betekenis en zijn afwijzing van de term ‘stilistisch’ te volgen.
- Bennison Gray noemde zijn essay *Style, The Problem and its Solution* (1969). Grays ‘oplossing’ hield in dat we het stijlbegrip maar beter konden afschaffen. Omdat de term ‘stijl’ gebruikt wordt voor een grote diversiteit aan aspecten (onder meer stijl van een werk, stijl van een schrijver, psychologie van een schrijver, retorische aspecten van een werk, talige aspecten van een werk, interpretatie van een tekst), en dus iedere onderzoeker iets anders verstaat onder ‘stijl’, pleit Gray ervoor om helemaal niet meer in termen van ‘stijl’ te spreken. Zijn *case studies* leggen inderdaad enkele problematische aspecten van het begrip ‘stijl’ bloot, maar zijn conclusie

Ook de voorgangers van Sötemann, Blok en Anbeek in de dertiger, veertiger en vijftiger jaren van de twintigste eeuw, de hoogleraren Overdiep, Stutterheim en Hellinga, zagen stijlanalyse als een zeer omvangrijke taak. Ook bij Overdiep (zie paragraaf 3.2) vinden we visie terug dat eerst de 'standaardtaal' van een periode, genre of stroming in kaart gebracht dient te worden, vóór het kenmerkende van een individuele schrijver daarbinnen in kaart gebracht zou kunnen worden.

Maar is het werkelijk nodig om eerst het *algemene* taalgebruik in kaart te brengen voor je uitspraken kunt doen over een specifieke tekst? Nee, dat hoeft niet, zo tonen Anbeek en Verhagen aan in het artikel 'Over stijl', waarmee ze in 2001 de stilistische methode in de neerlandistiek herintroduceren (Anbeek & Verhagen 2001, 6-10). Los van het feit dat het enorm veel werk is – en zelfs een onhaalbaar ideaal – om zo'n standaardtaal in kaart te brengen, is het maar de vraag wat kennis over de normen van de standaardtaal je zou kunnen leren over een individuele stijl. Een gedachte-experiment maakt dit duidelijk. Laten we proberen om na te gaan wat het vaststellen van een algemene taalgebruiksnorm zou inhouden. Hoe zou je de indruk kunnen bevestigen dat een schrijver bijvoorbeeld relatief veel of weinig inversies, bijvoeglijke naamwoorden of juxtapositie in een tekst toepast? Er zou het volgende moeten gebeuren om een 'algemene norm' op te stellen voor bijvoorbeeld de categorie 'bijvoeglijke naamwoorden': je zou een representatief corpus op moeten stellen van alle schriftelijke tekstsoorten (nieuwsberichten, opiniestukken, wetteksten, ambtenarenproza, thrillers, bouquetreeks, literatuur, et cetera). Vervolgens zou het aantal zinnen en het aantal bijvoeglijke naamwoorden geteld moeten worden om op basis daarvan een algemeen, gegeneraliseerd gemiddelde vast te stellen, zoals 'Een moderne Nederlandse zin bevat gemiddeld 1,24 bijvoeglijke naamwoorden'. Of toegespitst op een specifiek genre: 'een literaire roman bevat gemiddeld 2,92 bijvoeglijke naamwoorden per zin'. En vergeet niet: dit zou niet alleen voor bijvoeglijke naamwoorden moeten gebeuren, maar ook voor inversie, juxtapositie en alle andere taalelementen, en niet alleen voor hedendaags Nederlands, maar ook voor laatnegentiende-eeuws, zeventiende-eeuws en Middelnederlands.

Maar terug naar de bijvoeglijke naamwoorden. Stel dat we zo'n 'algemeen gemiddelde' hebben berekend. Dan is de vervolgvraag: wat zegt zo'n gemiddelde nu eigenlijk? Weinig, want het funktioneert niet als empirische realiteit in de hoofden van taalgebruikers. Die hebben geen kennis van een dergelijk 'abstract' gemiddelde wanneer zij zinnen met of zonder bijvoeglijke naamwoorden lezen.²³ En zelfs al zou je weten dat 'de standaardtaal' gemiddeld 1,24 bijvoeglijke naamwoorden per zin bevat, of een gemiddelde roman er 2,92 heeft, en dat de specifieke tekst die je bestudeert er gemiddeld 3,37 per zin heeft, dan nog is het de vraag wat voor conclusies je hieraan zou kunnen verbinden. Kwantitatieve gegevens zeggen namelijk weinig over de *aard* en *functie* van de gebruikte adjectieven

deel ik niet. Ik erken dat er een veelvoudigheid aan disciplines bestaat die opereren onder de noemer 'stijlonderzoek'. Mijn houding is dat dit geenszins problematisch is, zolang eenieder maar helder definieert welke stijloppvatting hij of zij hanteert.

23 Anbeek & Verhagen (2001, 9): '[G]ewone taalgebruikers hebben in feite helemaal geen betrouwbare kennis van de frequentie van verschijnselen in genres, bijvoorbeeld die van adjectieven in alledaagse gesprekken, of van de verhouding tussen het gebruik van nevenschikking en dat van onderschikking in toespraken.'

(Hoe zijn ze gebruikt? Hoe dragen ze bij aan de tekstinterpretatie?), terwijl het specifieke stilistische effect zich juist op dat niveau afspeelt.

Anbeek en Verhagen (2001, 2-7) laten dit zien aan de hand van twee tekstfragmenten die beide rijk zijn aan bijvoeglijke naamwoorden: een zin uit *Momo* van Hafid Bouazza, en een zin die in 1999 de Amerikaanse prijs kreeg voor de 'slechtst mogelijke openingszin van een roman'. Beide zinnen staan vol met bijvoeglijke naamwoorden, maar in de prijswinnend slechte zin voegen de bijvoeglijke naamwoorden inhoudelijk niets toe aan de zin ('hij sjokte lusteloos' is dubbelop), terwijl de bijvoeglijke naamwoorden in *Momo* bijzonder en onverwacht zijn ('de gazige lucht onder het donkerende plafond'). Anbeek en Verhagen concluderen dan ook:

Karakterisering van taalgebruik als bijzonder of afwijkend veronderstelt inderdaad een norm, maar die norm is beter te vinden in de *inhoud* van de talige conventies dan in een statistisch opgevat soort 'normale' distributie van taalelementen, waarvan de afbakening, zoals we gezien hebben, sowieso kwestieus is. (Anbeek & Verhagen 2001, 10, mijn cursivering, SF).

Los van het feit dat het simpelweg door de omvang van zo'n project niet *mogelijk* is om algemene normen vast te stellen voor alle taalelementen in het Nederlands, is kennis van de normen van een standaardtaal dus ook niet *nodig* voor stilistisch onderzoek. De informatie die dit type frequentiegegevens oplevert, is inhoudelijk weinig specifiek. Een inhoudelijke en functionele analyse (Welk type bijvoeglijk naamwoord is hier gebruikt? Is het een gebruikelijk of ongebruikelijk bijvoeglijk naamwoord? Welke functie heeft het?) levert meer informatie op over de inzet van het betreffende taalmiddel in een specifieke tekst.

Een algemene 'norm' is daarnaast ook niet nodig om de analyse van een verschijnsel *wetenschappelijk* te onderbouwen. Er zijn andere maatstaven en middelen om argumenten te leveren voor interpretatieve beweringen over een taalverschijnsel, namelijk:

1. Er is consensus tussen taalgebruikers over de werking van bepaalde taalmiddelen. Taalgebruikers hebben weliswaar geen kennis van een algemene of specifieke norm, maar zij beschikken wel over – al dan niet expliciete – kennis van taalgebruiksnormen. Daardoor kan intersubjectieve toetsing plaatsvinden. In de voorbeeldzin die Anbeek & Verhagen (2001, 2-7) aanhalen als slechtste zin van het jaar 1999 staat niet alleen dat de hoofdpersoon 'lusteloos sjokte', maar er komt ook het woord 'moeizaam' in voor, en nog enkele andere formuleringen waaruit geconcludeerd kan worden dat elke omschrijving afzonderlijk weinig bijdraagt aan het totaalbeeld – in tegenstelling tot de bepalingen in de zin uit *Momo* van Hafid Bouazza, die Anbeek & Verhagen ter contrast aanhalen. Dat de diverse bepalingen in de 'slechte' zin zich alle in dezelfde betekenis categorie bevinden, is intersubjectief vaststelbaar:

De empirische inhoud van dit soort beschrijvingen bestaat er niet zozeer in dat ze relaties specificeren tussen telbare kenmerken van het aangetroffen taalgebruik en de gemiddelde frequentie van die kenmerken in een bepaald teksttype of iets van dien aard, maar dat ze claims op consensus tussen taalgebruikers impliceren. We doen een analytische uitspraak en de claim daarvan is dat gedeelde kennis van de semantische regels van de taal andere gebruikers van dezelfde taal in staat stelt hun eigen leeservaring in die uitspraak te herkennen. (Anbeek & Verhagen 2001, 9).

2. Naast intersubjectieve toetsing, kunnen claims over de werking van een bepaald taalmiddel ook getoetst worden door een beroep te doen op taalkundige handboeken waarin aard, werking en functie van taalmiddelen wordt beschreven en verklaard. Denk daarbij aan algemene handboeken als de *E-ANS*, *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics* (Geeraerts en Cuycken 2007), *Formulieren* (Onrust, Verhagen & Doeve 1993) of het *Handboek Stijl* (Burger & De Jong 1997) maar ook specifieke taalkundige literatuur over een bepaald onderwerp, zoals Cornelis (1997) over de passieve constructie of Fleischman (1990) over de functiemogelijkheden van de tegenwoordige tijd.
3. Vergelijking met een 'algemene norm' is weliswaar niet mogelijk, maar *vergelijking* blijft nog steeds het meest waardevolle middel om de uniciteit en specificiteit van een bepaalde tekst beter in het vizier te krijgen. Dit gebeurt bijvoorbeeld door vergelijking met andere mogelijke, maar niet door de schrijver gekozen formuleringen. Of door vergelijking van twee verschillende tekst(fragment)- en uit verschillende romans en/of van verschillende schrijvers. Anbeek & Verhagen vergelijken tekstfragmenten van J.J. Voskuil en A.F.Th. van der Heijden met elkaar, en zetten de obsoleete bijvoeglijke naamwoorden in de 'slechte' zin tegenover hun verrassende tegenhangers bij Bouazza: 'Door confrontatie van een tekst met een andere wordt reeds duidelijk hoe bepaalde verschijnselen kenmerkend zijn voor een auteur. De taalkundige analyse gaat daarbij vrijwel naadloos over in een interpretatieve beschouwing van de betreffende teksten.' (Anbeek & Verhagen 2001, 11).

De case studies die in deel II van dit proefschrift worden gepresenteerd, werken volgens deze principes.

2.3 Stijl en auteurskarakterisering

In het bovenstaande is de omschrijving 'individuele stijl' of de frase 'kenmerkend voor een auteur' een aantal keer voorbijgekomen. Daarmee raken we aan een zeer gangbare opvatting over stijl, namelijk: stijl betreft de kenmerkende talige eigenaardigheden van een *schrijver*, die taalelementen waardoor je een tekstfragment uit duizenden herkent als van de hand van Couperus, Multatuli of Grunberg. Blok bijvoorbeeld definieert in zijn dissertatie stijl als 'schrijfrant' en contrasteert dat met de '*structurelementen*' van een literair werk, in dit geval *Van oude mensen* van Louis Couperus:

Onder schrijfrant wordt hier verstaan het geheel der kenmerken van het taalgebruik in het verhaal, voor zover deze slechts van betekenis zijn binnen de zin. Als voorbeeld noem ik de zo vaak voorkomende inversie; de duidelijk aan de dag tredende voorkeur voor aan het Frans ontleende woorden, bijv. 'cauchemar', 'niëren', 'radoteren'; neologismen, zoals het 'weg-ge verleden', 'opdriftigen', 'metaalkleuren'. Deze vormen van taalgebruik zijn geen elementen in de structuur of de compositie van het werk; zij maken slechts deel uit van de constructie van een zin. Gezamenlijk verlenen zij het verhaal een zeker karakter, dat hier als 'schrijfrant' wordt aangeduid.

Niet hiertoe behoren vormen van taalgebruik die van belang zijn voor de structuur of de compositie. De betekenis van de hoofdletters in bijv. 'het Ding', en 'Angst voor de Ouderdom', of van woorden als 'jong', 'oud', 'kind', of van de herhaling van bepaalde woorden en zinsneden, gaat uit boven het belang der eerder genoemde taalkenmerken. (Blok 1960, 21-22).

Stijlkenmerken zijn in Bloks visie dus elementen die geen interpretatieve rol spelen in het geheel van de roman; ze dienen louter ter karakterisering of identificatie van de *auteur*. Dit is een opvatting die in al dan niet variante vorm doorwerkt tot de dag van vandaag. Ook al is het besef wel degelijk aanwezig dat ook een literair *werk* over een stijl kan beschikken,²⁴ toch persisteert in ieder geval in Nederland de tendens om stijl als 'individuele schrijfrant' op te vatten, waardoor het buiten het aandachtsgebied van de structuuranalyse valt.²⁵ Deze oppositie tussen structuuranalyse en stijlonderzoek is één van de redenen waarom stijlonderzoek in de neerlandistiek terzijde is geschoven. Deze situatie wordt in hoofdstuk 3 (Structuur versus stijl) nader beschreven.

Daarnaast heeft de opvatting van stijl als 'individuele schrijfrant' ertoe geleid dat men – vooral in het prestructuralistische tijdperk – zocht naar een verband tussen stijl en *persoonlijkheid*. Stijl als uitdrukking van het psychologisch onderbewuste van een auteur. Uit de afwezigheid van causale connectieven en een voorkeur voor additieve zinsverbanden (*en* in plaats van *want* of *omdat*) trok men bijvoorbeeld conclusies als 'deze schrijver heeft een weifelachtig karakter: hij durft geen conclusies te trekken'. Diverse onderzoekers hebben gewezen op problemen met het vaststellen van zo'n direct psychologisch verband tussen stijl en schrijver. Dat vormde eveneens in de jaren '60 een reden om stijlonderzoek als onwetenschappelijk te karakteriseren.²⁶

24 Zie bijvoorbeeld Wolfgang Kayser in zijn oorspronkelijk in 1948 verschenen, invloedrijke structuuranalytische handboek *Das sprachliche Kunstwerk*, die spreekt van 'Werkstil' (Kayser 1978, 289-299).

25 Zie bijvoorbeeld Maatje (1974, 59), wiens opvattingen over stijl en structuur in paragraaf 3.3 verder besproken worden.

26 De literatuurwetenschapper Stanley Fish wijst er bijvoorbeeld in zijn invloedrijke essay 'What is stylistics and why are they saying such terrible things about it?' op dat de sprong van talig element naar de geestesgesteldheid van een auteur te snel en ongefundeerd gemaakt wordt. Zo haalt Fish een taalkundige analyse aan van het werk van Jonathan Swift, waarin wordt gesteld: 'The low frequency of initial determiners, taken together with the high frequency of initial connectives, makes [Swift] a writer who likes transitions and made much of connectives. [...] His use of series argues [...] a fertile and well stocked mind' (Fish 1973, 112) Fish merkt op dat de eerste zin een cirkelredenering is en de tweede domweg ongefundeerd: '[...] an unexamined and highly suspect assumption that one can read directly from the description of a text [...] to the shape

Heden ten dage heeft de onderzoeksdiscipline die zich bezighoudt met de relatie tussen stijl en auteur (ook wel 'attributieve stilistiek' genoemd) elk psychologisme achter zich gelaten en zich ontwikkeld tot een bloeiende tak van onderzoek, waarbij computationele middelen en kwantitatieve gegevens worden ingezet om een anonieme of onbekende tekst toe te schrijven aan een bepaalde auteur.²⁷ Daarbij wordt niet gekeken naar de eventuele inhoudelijke of functionele rol die de onderzochte taal-kenmerken spelen in een roman. Het gaat soms zelfs om aspecten waar auteurs en lezers zich niet van bewust zijn. Het gaat bijvoorbeeld om onderzoek waarin aan de hand van frequentiegegevens van woorden of compressiegroottes van bestanden auteurs van elkaar kunnen worden onderscheiden (Bernhardsson et al. 2009, Benedetto et al. 2002, Van den Berg 2002).

Ook dit is een richting binnen de stilistiek die in dit proefschrift niet is gekozen. Hoofdstuk 6 gaat nader in op auteursidentificatie door stijlonderzoek en andere kwantitatieve methoden; in dat hoofdstuk ga ik ook nader in op de samenhang tussen tellen en interpreteren. Hier gaat het mij om het contrast tussen een stijlopvatting die taalelementen ziet als 'auteurkarakteriserend' – waarbij de rol van die taalelementen in een specifieke roman er niet toe doet – en de stijlopvatting in dit proefschrift, waarbij het me juist gaat om de relatie tussen stijl en inhoud of thema van een roman in kaart te brengen. De inzet van stijlanalyse als middel tot auteursidentificatie is uiteraard eveneens een legitiem onderzoeksdoel. Het is alleen niet het doel van dit proefschrift. Het gaat mij er dus niet om of een bepaalde stijl kenmerkend is voor Grunberg, Dorrestein of Hafid Bouazza, maar om de vraag hoe stijl en thema in een specifiek literair werk met elkaar samenhangen: wat doet *deze* stijl in *deze* roman?²⁸

2.4 Stijl en effect: de rol van context

Ook wanneer we het probleem van stijl en de norm en de relatie tussen stijl en auteur achter ons hebben gelaten en we ons beperken tot de stijl van een literair werk, blijven er nog vooroordelen bestaan omtrent stijlonderzoek. De twee laatste vooroordelen die ik in dit hoofdstuk wil aanstippen hebben betrekking op de volgende, in de inleiding al aangekondigde onderwerpen:

- De vraag of er een één-op-éénrelatie is tussen taalelement en stilistisch effect; en
- De rol van de context in de verklaring van stilistische verschijnselen.

or quality of its author's mind, in this case from the sheer quantity of verbal items to the largeness of the intelligence that produced them.' (Fish 1973, 112)

Daarnaast heeft Wolfgang Kayser al in 1955 opgemerkt dat de stijl van een auteur niet constant is, waardoor het problematisch is om uitspraken te doen over 'de stijl van een schrijver': je hebt romans, essays, brieven, toneel etc. Stijl per genre of tekstsoort bestuderen is ook geen oplossing, want waarom zou binnen een genre een stijl wel constant zijn? Je hebt ook auteurs die per roman van stijl wisselen. Kayser noemt Shakespeares gedichten en toneelstukken als voorbeeld, en ook in de moderne literatuur zijn diverse schrijvers aan te wijzen die per roman van stijl wisselen.

27 Zie bijvoorbeeld Van Dalen & Van Zundert (2005) en Kestemont (2012).

28 Zie hoofdstuk 7 voor de nadere methodologische uitwerking van deze onderzoeksvraag.

Deze twee onderwerpen hangen met elkaar samen. Al te vaak wordt er nog gedacht dat het in stijlonderzoek gaat om het vaststellen van een één-op-éénrelatie tussen taalmiddel en interpretatief effect, een relatie die in elke situatie, in elke literaire tekst – dus los van de context – geldig is en kan worden vastgesteld. Stanley Fish spreekt in zijn kritische bespreking van stilistische benaderingen zelfs van een ‘verlangen’ om zulke relaties te vinden:

[T]he desire for an instant and automatic interpretive procedure based on an inventory of *fixed* relationships between observable data and meanings, meanings *which do not vary with context* and which can be read out independently of the analyst or observer who need only perform the operations specified by the “key”. (Fish 1973, 110; mijn cursivering, SF).

Het gebruik van het Engelse woord ‘meaning’ verdient nadere toelichting. ‘Meaning’ kan in het Nederlands met twee woorden worden vertaald: ‘betekenis’ danwel ‘bedoeling’. ‘Meaning’ kan dus zowel slaan op de *conventionele* (en dus grotendeels vastliggende) *betekenis* van taalelementen, als op de (soms individuele) *bedoeling of interpretatie* die mensen in een concrete taalsituatie aan hun taaluiting toekennen. In dit citaat wordt ‘meaning’ in de tweede betekenis (‘bedoeling’) gebruikt. Daarmee wordt overigens niet ontkend dat woorden daarnaast ook gewoon een conventionele, vastliggende betekenis bezitten. Niet alleen in het Engels, maar ook in het Nederlands wordt de term ‘betekenis’ wel gebruikt voor zowel ‘bedoeling’ als ‘betekenis’. Dit kan verwarring opleveren. Daarom en om te benadrukken dat interpretatie sterk gestuurd wordt door contextafhankelijke factoren, vermijd ik de term ‘betekenis’. Ik spreek in dit proefschrift daarom van taalkenmerken en hun stilistische *effect, functie of interpretatie*.

Fish richt zijn pijlen voornamelijk op een bepaald type generatieve stilistiek, die streeft naar het vaststellen van universele relaties tussen taalmiddel en effect. Maar hij is ook kritisch over de functioneel-stilistische benadering van Michael Halliday, die toch als voorloper van de hedendaagse stilistiek wordt gezien. Fish plaatst kanttekeningen bij Halliday’s beroemde functioneel-stilistische interpretatie van de wijze waarop de taal van Neanderthalers wordt weergegeven in de roman *The inheritors* van William Golding (Halliday 1971). Fish verwijt Halliday een één-op-éénrelatie te leggen tussen taalmiddel en effect, waardoor de context van de roman veronachtzaamd wordt. Halliday poneert in de woorden van Fish een ‘Darwiniaanse’ interpretatie: de Neanderthalers zijn uitgestorven doordat zij de werking van oorzaak en gevolg niet goed begrijpen. Zij geloven namelijk in magische natuurkrachten en goden. Dat primitieve geloof uit zich in bepaalde consistente en systematische taalkenmerken van de tekst: de Neanderthalers gebruiken intransitieve constructies waar Homo sapiens transitieve constructies gebruikt, en ze stellen natuurkrachten als bomen en water voor als levende en handelende actoren (personificatie). De afwezigheid van transitieve constructies/het gebruik van intransitieve constructies, en de personificaties van natuurkrachten worden aldus door Halliday verbonden aan de interpretatie: een gebrekkig inzicht in de werking van causaliteit.

Fish laat zien (1973, 121-129) dat dezelfde talige verschijnselen (intransitieve constructies en levenloze subjecten als handelende actoren) *in principe* aanleiding kunnen zijn tot een radicaal tegenovergestelde interpretatie, die hij een Paradijselijke ('*Edenic*') interpretatie noemt: de Neanderthaler leefde nog in een gelukkige oerstaat, in eenheid met de natuur; homo sapiens is die band met de natuur verloren. Dit is een veel positievere interpretatie dan de Darwiniaanse van Halliday, die stelt dat de Neanderthaler het verband tussen oorzaak en gevolg niet kent. Zowel de Paradijselijke als de Darwiniaanse interpretatie zijn mogelijk op basis van de gebruikte talige constructies in de roman. Die specifieke constructies *alleen* kunnen om deze reden niet verantwoordelijk zijn voor het interpretatieve effect: er moeten meer (contextuele) aspecten een rol spelen.

Samengevat verwijt Fish Halliday dus een gebrek aan aandacht voor de contextuele factoren in de analyse en interpretatie van *The inheritors*. Fish relateert: 'Of course, counterexamples of this kind do not prove that a critic is wrong (or right) in a particular case, but that the search for a paradigm of formal significances is a futile one.' (Fish 1973, 119-120). Er is geen één-op-éénrelatie tussen het talige verschijnsel 'intransitiviteit' en de interpretatie 'gebrekig inzicht'. Maar in de context van de roman *The inheritors* zijn wel andere en aanvullende inhoudelijke en stilistische elementen te vinden die de interpretatie 'gebrekige causaliteit' nader ondersteunen; in een *andere* context kan het verschijnsel 'intransitiviteit' leiden tot een *andere* interpretatie. Taalelementen bezitten dus een zekere mate van kneedbaarheid: ze kunnen in meerdere contexten, met uiteenlopende effecten worden ingezet. En omgekeerd geldt dus dat in een specifieke context *meerdere* taal- en inhoudselementen tezamen een bepaalde interpretatie ondersteunen.

Dat het verlangen naar algemene regels en vaste relaties tussen taalmiddelen en effecten hardnekkig is, blijkt ook uit de verwachting dat stilistisch onderzoek zoals het mijne ook zal leiden tot *voorspellingen* over de werking van bepaalde tekstenkenmerken in andere teksten. Deze verwachting bevat een vooroordeel omtrent wetenschappelijk onderzoek. Wetenschappelijkheid impliceert in deze visie dat je voor een bepaald verschijnsel algemene regels kunt vaststellen en op grond daarvan voorspellingen kunt doen over het optreden van dat verschijnsel in nieuwe situaties. Zo wordt over de tegenwoordige tijd wel gesteld dat de inzet ervan (in fictie) een middel is om de gebeurtenissen heel 'dichtbij' te brengen: je maakt het als het ware mee op het moment dat het personage het zelf beleeft. Dit lijkt zelfs een algemene regel. Maar het onderzoek in hoofdstuk 9 van deze dissertatie, naar de inzet van de tegenwoordige tijd in de roman *De asielzoeker*, laat zien dat daarmee in die roman juist een *afstand* gecreëerd wordt. Dat effect wordt veroorzaakt door een specifiek aspectueel gebruik van de tegenwoordige tijd (zie paragraaf 9.4). De tegenwoordige tijd wordt in *De asielzoeker* bijvoorbeeld bovenmatig vaak gebruikt in aforismen en algemene uitspraken zoals formuleringen in algemeen-je ('Je doet wat je kunt') en iteratieve presentatie van gebeurtenissen ('Altijd als...'). Dat zorgt voor een afstandscheppend en 'antinarratief' effect. Dit onderzoek wijst dus veeleer op een *uitzondering* op die regel dan dat het de regel bevestigt.

En wat die uitzondering betreft: het is ook niet zo dat dat specifieke gebruik (bijvoorbeeld algemeen-je of iteratieve presentatie) van de tegenwoordige tijd *altijd* voor afstand zorgt. In een andere

roman kan een iteratieve presentatie ('Jarenlang gaat Pietje op vrijdagmiddag naar de kroeg en drinkt hij zijn biertje met de andere stamgasten') simpelweg een samenvattende functie hebben, terwijl zo'n type formulering enkel bij Grunberg – in combinatie met andere taalelementen en de specifieke context van zijn roman – gebruikt wordt om een effect van afstand en formaliteit ('Altijd als we bezoek hebben, dan komen er servetten op tafel' (zie paragraaf 9.3 t/m 9.5) te creëren.²⁹ Taalmiddelen bezitten dus een grote plasticiteit: ze kunnen ingezet worden in diverse situaties, met verschillende stilistische effecten of functies.

De vragen die dit kan oproepen, zijn:

- Hoe komt het dat een verschijnsel in tekst P effect X heeft, en in tekst Q effect Y?
- En wat is dan het wetenschappelijke gehalte van stijlonderzoek, als hetzelfde verschijnsel nu eens effect X heeft, en een andere keer effect Y?

Het antwoord op beide vragen heeft te maken met de rol van context in stilistische analyse. Zoals aan het begin van paragraaf 2.4 is aangegeven in verband met de vertaling van het Engelse woord 'meaning', heeft een taalmiddel geen vaste interpretatie of 'betekenis'; het stilistische effect van een bepaald taalmiddel ontstaat onder invloed van de context van de uiting. In het geval van literaire teksten wordt die context gevormd door de inhoud van de roman en de thema's en motieven die daar in een literaire analyse en interpretatie door de lezer uit afgeleid kunnen worden. In de woorden van Stanley Fish:

I do not [...] deny that the formal distinctions that Halliday uncovers are meaningful; but where he assumes that they *possess* meaning (as a consequence of a built-in relationship between formal features and cognitive capacities), I would argue that they *acquire* it, and that they acquire it by virtue of their position in a structure of experience. (Fish 1973, 144).

Als we dit concretiseren aan de hand van het voorbeeld hierboven: de iteratieve presentatie heeft de interpretatie 'afstandelijkheid' niet 'in zich', dit interpretatieve effect wordt door de lezer aan de

29 Een vergelijkbaar verlangen naar 'algemene regels' kom ik tegen in mijn onderwijspraktijk. Bij het vak Stilistiek leren tweedejaarsstudenten Nederlands aan de Universiteit Leiden bijvoorbeeld hoe met bepaalde talige middelen – onder andere onpersoonlijke complementatie en bepaalde typen modaliteit (*schijnen, lijken*), zie hoofdstuk 8, in het bijzonder paragraaf 8.5 – effecten van *objectiviteit* worden gecreëerd in een verhaal van Jan Arends. In werkstukken passen de studenten vervolgens de verworven stilistische kennis over deze specifieke romans en verhalen toe in de analyse van andere teksten. Maar daarbij vindt vaak overgeneralisatie plaats. In de uitleg over het opzetten van een stilistisch onderzoek moet dan ook veel aandacht besteed worden aan het opstellen van een neutrale onderzoeksvraag, zoals: 'In dit verhaal van Jan Arends heeft onpersoonlijke complementatie een effect van objectiviteit. Is dat in teksten Y en Z ook zo?' zodat voorkomen wordt dat studenten in hun praktijkanalyses redeneren: 'Teksten Y en Z bevatten ook onpersoonlijke complementatie, dus daar is ook sprake van een objectief effect.'

tekst toegekend op grond van de context waarin dit taalmiddel zich bevindt. Die context vormt de basis van de verwachtingen die de lezer ten aanzien van de tekst heeft. De tegenwoordige tijd heeft bij Grunberg een afstandscheppend effect omdat dit talige middel zich in een context bevindt: een verhaal waarin beleefdheid, formaliteit en afstand houden van de gebeurtenissen in het leven een centrale rol spelen.³⁰

Daarnaast speelt de context ook op een tweede manier een rol: het gaat bij stijlkenmerken ook vrijwel nooit om één geïsoleerd verschijnsel. Het zal vaak zo zijn dat meerdere talige factoren *samen* zorgen voor een bepaald interpretatief effect. Zo gaat de inzet van de tegenwoordige tijd contextueel samen met diverse andere taalelementen als onbepaalde naamwoorden, algemeen-je en specifieke bijwoorden van tijd (altijd, vaak) en de al eerder genoemde iteratieve presentatie (zie paragraaf 9.3-9.5 voor een uitgebreide analyse). Meerdere taalverschijnselen duiden op hetzelfde interpretatieve effect.

Omgekeerd zou je kunnen stellen: als er geen andere tekstelementen te vinden zijn die je interpretatie van een bepaald tekstenmerk X ondersteunen, moet je je ernstig afvragen of je analyse van X wel correct is en standhoudt. Op deze twee manieren – meerdere stijlmiddelen samen creëren een specifiek stilistisch effect, en de inhoud/thematiek van het verhaal stuurt de interpretatie – is de context onlosmakelijk verbonden met de stilistische verschijnselen in een roman.

De context is er dus de oorzaak van dat er geen één-op-éénrelatie tussen stilistisch middel en interpretatief effect te leggen is, maar diezelfde context biedt ons tevens interpretatieve steun: door te kijken naar *constellaties* van stijlfenomenen is het wellicht zelfs mogelijk om toch voorspellingen te doen of regels op te stellen: meerdere stijlfenomenen *samen* zorgen in een bepaalde context wellicht regelmatig voor een 'objectieve' of 'afstandelijke' stijl. Generalisatie is dus wel degelijk mogelijk, alleen op een ander niveau dan dat van één-op-éénrelaties tussen taalvormen en stijlfenomenen. In de conclusie van deze dissertatie zal ik terugkomen op het vraagstuk van de generaliseerbaarheid van stilistische interpretaties.

2.5 Conclusie

Stilistiek wordt in deze dissertatie beschouwd op de volgende wijze:

- Stilistiek is onderzoek naar de stijl van een literaire tekst (i.t.t. onderzoek naar de kenmerkende stijl van een auteur). De centrale vraag daarbij is: ondersteunen de gekozen talige varianten de thematiek van het verhaal?
- Stilistiek betreft de relatie tussen linguïstische elementen en esthetisch effect, zonder daarbij aan te nemen dat er een één-op-éénrelatie is tussen taalmiddel en stilistisch effect. De plasticiteit van taalmiddelen wordt intact gelaten door stijl in context te bestuderen.

30 Ook Simpson (1993, 111-116) en Toolan (1990, 1-27) wijzen op het belang van de context en een samenspel van tekstuele elementen bij stilistische interpretatie.

- Stilistiek betreft een constellatie van taalelementen die in een tekst gezamenlijk bijdragen tot een stilistisch en interpretatief effect.
- Stilistiek is gebaseerd op een vergelijkende methode, waarbij zinnen worden vergeleken met andere, alternatieve maar niet gekozen formuleringen; of concrete teksten worden met andere concrete teksten vergeleken. Vergelijking met een algemene norm ('de standaardtaal' of 'algemene genrekenmerken') wordt niet zinvol geacht voor het doel van dit onderzoek, aangezien het gaat om inhoudelijke en functionele effecten en niet om statistische inventarisatie van genres of teksten.³¹
- De wetenschappelijkheid van uitspraken over taalelement en interpretatief effect wordt gewaarborgd doordat deze uitspraken zijn gestoeld op taalkundige kennis van het betreffende taalelement, en bovendien doordat uitspraken intersubjectief controleerbaar zijn op basis van de kennis die alle taalgebruikers hebben van de taalgebruiksnormen.

Hoofdstuk 7 gaat nader in op de (taalkundige) methode van stijlonderzoek die in dit proefschrift wordt gehanteerd; in de volgende hoofdstukken wordt stilistiek gepositioneerd tegenover gerelateerde narratologische benaderingen, zoals structuuranalyse (hoofdstuk 3), foregroundingsonderzoek (hoofdstuk 4) en perspectiefonderzoek (hoofdstuk 5); en ook de verhouding tussen tellen en interpreteren (kwantitatieve en kwalitatieve stilistiek) en die tussen lexicaal en grammaticaal onderzoek (beide in hoofdstuk 6) wordt aan de orde gesteld.

31 Zie voor voorbeelden van onderzoek op genreniveau Biber (1988) en Biber & Conrad (2009).

